УДК 94(477)»11/20»:327.2(470)]:930.24 **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2024-8-60-02

УКРАЇНА: 850 РОКІВ ВІЙНИ. УРОК ХРОНОЛОГІЇ

С. Р. Лях
Запорізький національний університет
s_lyakh@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8552-1638

Ключові слова: Історія України, історія української державності, геополітика, російський імперіалізм, великодержавний шовінізм.

850 років – це метафоричне нагадування автора про те, що Московія–Росія–СРСР–РФ на українських землях вела безперервну чергу воєн. Завойовницькі війни прикривалися різними високими цілями. Але суть була одна: загарбання і підкорення. Стаття містить хронологію цих воєн. Автор звертає увагу на те, що війна проти України велася і в так звані «міжвоєнні» періоди. На підтвердження він наводить нарис повсякденного життя українського селянства 1920-х років. У 1921–1922 роках велася справжня війна за селянський хліб із залученням регулярних армійських частин, з захопленням заручників, з показовими розстрілами. Примара війни постійно висіла в повітрі. Тисячі селянських листів, надісланих до редакції газети «Радянське село» у 1926–1928 рр., свідчать про значне поширення чуток про наближення війни. Більшість селян не вважали більшовицьку владу своєю і не мали наміру захищати її в разі початку війни. І про всяк випадок запасалися сіллю, милом, гасом і сірниками.
Автор відзначає той прикрий факт, що етнічна спорідненість не гарантує миру і злагоди. З цього погляду критика, спрямована проти «національної парадигми» української історії, сприймається неоднозначно: вона має не лише конструктивну складову, але й пастку хибної політкоректності.
Автор сподівається, що виправленню ситуації може посприяти елементарне повторення пройдених уроків. Уроки історії треба повторювати, наполягає автор.

UKRAINE: 850 YEARS OF WARS. CHRONOLOGY LESSON

S. Lyakh
Zaporizhzhia National University

Key words: History of Ukraine, history of Ukrainian statehood, geopolitics, Russian imperialism, great power chauvinism.

850 years is the author's metaphorical reminder that Muscovy-Russia-USSR-RF waged a continuous series of wars on Ukrainian lands. Wars of conquest were dissembled by various lofty goals. But the essence was the same: conquest and subjugation. The article contains the chronology of these wars. The author draws attention to the fact that the war against Ukraine was also waged in the so-called «interwar» periods. In confirmation, he cites an outline of the everyday life of the Ukrainian peasantry in the 1920s. In 1921–1922, a real war was waged for the peasants' bread with the involvement of regular army units, with the capture of hostages, with show executions. The specter of war constantly hung in the air. Thousands of letters from peasants sent to the editorial office of the Ukrainian-language newspaper «Soviet Village» in 1926–1928 testify to the wide spread of rumors about the approach of war. Most of the peasants did not consider the Bolshevik government to be their own and had no intention of defending it in the event of a war. And just in case, they stocked up on salt, soap, kerosene and matches.
The author notes the unfortunate fact that ethnic kinship does not guarantee peace and harmony. From this point of view, criticism directed against the «national paradigm» of Ukrainian history is perceived ambiguously: it has not only a constructive component, but also a trap of false political correctness.

The author hopes that elementary repetition of the lessons learned can contribute to the correction of the situation. The lessons of history must be repeated, the author insists.

Понад вісім століть триває безперервна черга воєн московських правителів задля завоювання і підкорення України. Завойовницькі війни прикривалися різними високими цілями: «збирання Рюрикової спадщини»; захист православія від католицького поневолення; «возз'єднання Русі»; захист посполитих мас від здирництва козацької старшини; порятунок «Південно-Західної Русі» від турецько-татарської агресії; подолання «українського партикуляризму» як австрійської інтриги, спрямованої на розвал Російської держави; допомога трудящим України скинути владу поміщиків і буржуазії в ім'я торжества світової пролетарської революції; звільнення Західної України з-під влади буржуазно-поміщицької Польщі; покарання націоналістів за співробітництво з гітлерівськими нацистами; нарешті, відновлення історичної справедливості і відновлення Совєтського Союзу, очищення України від узурпаторів влади – ставлеників американського імперіалізму. Але від цього не мінялася їхня суть – загарбання і підкорення. 850 – число умовне. Адже час в історії – це не вимірювання відстані, а спосіб системного структурування і якісного оцінювання. Єдиний сенс запропонованого числа – нагадування, що не 10.

Хто не вчить історії, той приречений її знову й знову переживати. Але уроки історії засвоюються важко. Здається, шок від сьогоднішньої несамовитої агресивності «братнього народу» зняв усі ілюзії. І все ж досі журналісти підказують один одному: «Не два роки, а десять…». Хіба? А Крути? Конотоп? Батурин? Січ? Тузла?

Виразною якістю українського менталітету є патологічна незлобивість, поблажливість і своєрідна делікатність. У публічній сфері – це хибна політкоректність, толерантність на межі із відсутністю гідності, комплекс меншовартості. Сучасна суспільна думка дійшла впевненого висновку, що найкращим шляхом до міжнаціональної гармонії є орієнтація на взаємовигідне партнерство. Але цю істину легко усвідомити і повторювати, і зовсім нелегко дотримуватися її у щоденній практиці. Спрацьовують стереотипи, давні рефлекси, звичка.

Важко розставатися з міфами і стереотипами. Особливо коли вони заколисують і створюють ілюзію затишку і стабільності. Особливо коли вони майстерно і системно освячені високими ідеалами. Одним із таких міфів, які не дають українцям стати повноцінним народом, є міф про братні народи, єдиновірність, возз'єднання, старшого брата, фатальну спільність історичної долі. (Як ніби вибудовувати своє буття у світі на засадах довіри, співробітництва і взаємодопомоги треба тільки з «братніми» народами. А з іншими що ж?).

Соціологічні дослідження впродовж 2002–2013 рр. фіксували чисельне переважання 55–60 % проросійськи зорієнтованих громадян над 40–44 % проєвропейськи налаштованими громадянами[1].

За даними проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2013 р. опитування, 42 % виступали за створення єдиної держави у складі України, Білорусі та Росії, проти цього 47 %, 11 % щодо такого союзу не визначилися[2].

Чи не через оце масове переважання проросійських нахилів і податливості щодо антизахідної агітації пояснювалася непослідовність української влади у питанні вступу до НАТО, непослідовність, наслідки якої тепер доводиться виправляти страшною ціною.

Нещодавно один з оглядачів у соцмережах нагадав стару як світ жорстоку істину: «Війна розсудить». Моторошна істина. Але яка є. Війна розставляє усе на свої місця.

Після 2014 р. соціологи фіксують стале чисельне переважання 60 % проєвропейськи зорієнтованих громадян над 40 % проросійськи зорієнтованих громадян[3].

Опитування, проведене в червні 2022 р. в Одесі та області, в регіоні, відомому своїм високим рівнем проросійських сентиментів, зафіксувало світоглядний переворот: переважна більшість опитаних (88 %) повідомила про різке погіршення своїх оцінок вищого російського керівництва і близько 80 % респондентів – значне посилення негативного ставлення до росіян у цілому[4].

Напередодні широкомасштабного російського вторгнення загальнонаціональне опитування,

[1] Українське суспільство в умовах війни. 2022 / За ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 292.

[2] Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. С. В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 612.

[3] Українське суспільство в умовах війни. 2022. С. 292.

[4] Українське суспільство в умовах війни. 2022. С. 26.

проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 1–12 лютого 2022 р., вказувало на те, що 42,6 % українських громадян не підтримували жодних поступок чи кроків назустріч РФ в обмін на її згоду припинити агресію проти України. За три місяці все кардинально змінилося: опитування, проведене 7–15 травня 2022 р., показало, що вже 77,8 % респондентів не підтримували жодних поступок[5].

Уроки історії засвоюються дуже важко. Навіть професійний історик Михайло Грушевський, який в деталях знав і брутальність московських бояр, і хижість московських царів, і холодну зверхність імператорів, і хитрощі професійних істориків, і непохитну зверхність російських і проросійських політичних партій, – незрозуміло довго і важко розставався із своїми федералістськими ілюзіями. Потрібен був урок більшовизму, щоб наш інтелектуал прозрів і в 1918 році у книжці «На порозі нової України» написав[6]:

«Ну, а війна большевиків з Україною рішучо поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально…

Я вважаю таке визволення від "песього обов'язку" супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, коли вона принесла чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і необориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло – в одних частях менше, в інших більше – супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу…».

У відповідь на початок новітньої війни професійні історики мобілізувалися під гаслом «Історія як зброя». Цифрова інтернет-сторінка Інституту історії України НАН України ожила, щільно наповнилася новітніми працями на найактуальнішу сьогодні воєнну тематику. Новими вагомими синтетичними працями відреагували провідні історики України.

Блискавично відреагував Гарвард: оперативно, наскільки це можливо в академічному світі, був випущений здвоєний номер «Harvard Ukrainian Studies» під промовистим гаслом «THE FUTURE OF THE PAST: NEW PERSPECTIVES ON UKRAINIAN HISTORY». Випуск зібрав зіркову авторську команду: Сергій Плохій, Андреа Граціозі, Марк фон Хаген, Хіроакі Куромія, Зенон Когут, Володимир Кравченко, Тетяна Таїрова-Яковлєва, Павло Магочій. Їх усіх об'єднало спільне переконання, що історія є вагомим мобілізуючим чинником задля майбутнього України. Традиційна безкомпромісна вимогливість щодо рівня досліджень і публікацій, щодо оновлення методологічних засад залишилася незмінною: вкотре дружно висловлено занепокоєння живучістю застарілих стереотипів і прийомів в українській історіографії, знову критикована «національна парадигма» історіописання як така, що вичерпала свої мобілізуючі можливості, вкотре повторено заклик енергійніше оволодівати «західними» дослідницькими технологіями. Але загальна тональність претензій до українських істориків відчутно пом'якшала: українська політична нація таки має право на свій мобілізуючий міф.

У 2022 р. професор Йєльського університету Тімоті Снайдер, виступивши з циклом публічних лекцій під загальною назвою «Становлення сучасної України», на весь світ засвідчив свою солідарність з українським народом, який відстоює своє право на суб'єктність. Успішний український історик професор університету Вікторії у Канаді Сергій Єкельчик видає грунтовну теоретичну працю під промовистою амбіційною назвою «Писати про націю…» (2023)[7].

Відтворення хронології російсько-українських війн – ідея не нова. Останнім часом були ініційовані принаймні три масштабних проекти українських істориків у цьому напрямі.

Колективна монографія під редакцією Віктора Брехуненка[8] подає такий список війн Московії–Росії–СРСР–РФ на українських землях: війна1500–1503; війна 1507–1508; війна 1512–1522;

[5] Українське суспільство в умовах війни. 2022. С. 267–268.

6 Грушевськии М.С. Твори: У 50 т. Львів: Світ, 2002 Т. 4. Кн. І. С. 231.

[7] Yekelchyk Serhy. Writing the Nation. The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2023.

[8] Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016.

війна 1632–1634; війна 1658–1659; війна 1674–1676; війна 1708–1709; війна 1917–1921; війна проти УПА; вітчизняна війна за незалежність 2014–...

Цю хронологію підтверджує ще один історичний проект. У передмові до колективної праці «Росія–Україна: зради, союзи, війни»[9], створеної співробітниками низки академічних науково-дослідних установ, точкою відліку безперервної смуги російської воєнної агресії і завойовницьких воєнних кампаній вказується кінець XV століття: «Дослідники датують початки московської експансії на українські землі кінцем XV ст., коли під удар північних сусідів потрапила Чернігово-Сіверщина (Гомель, Стародуб, Брянськ, Рильськ, Курськ, Путивль). Війська Івана III 1492 р. розпочали першу війну з Великим князівством Литовським і Руським; експансію з використанням тактики вигорілої землі продовжено у 1500–1503, 1501–1508, 1512–1522, 1534–1537, 1558–1582 рр.». Закінчується книга нарисом Ярослава Грицака, який підсумовує: «Україна веде війну не лише з сучасною Росією. Вона воює з «русскім міром»: з його історичною спадщиною насильства, бідності і постійного приниження людської гідності»[10].

Володимир В'ятрович, професійний історик і відомий громадський діяч, голова Українського інституту національної пам'яті (2014–2019) зовсім недавно опублікував книгу під промовистою назвою: «Наша столітня війна». В «Історичній правді» він пояснив свій задум так: «На її сторінках ви прочитаєте розповідь про війну, яка відбувається на ваших очах, але почалася задовго до вашого народження. Це наша столітня війна, що розгорілася відразу після перших спроб українців створити свою незалежну державу, ще в 1917 році... Розуміння того, що війна почалася не 24 лютого 2022 і навіть не в 2014, а майже на сто років раніше, важливе, бо робить нас сильнішими»[11].

Ще раніше, у 2005 році, сучасний італійський історик і мислитель Андреа Граціозі взагалі стан війни подає як константу майже всього двадцятого століття. Він вводить спеціальне поняття «війна-революція», яке характеризує всю європейську (а можливо, і світову) історію між 1905 і 1956 роками як один суцільний стан безперервного жертовного напруження, насильств і безумства. Головна увага автора зосереджена на Першій світовій війні і тих революціях, диктатурах, реваншистських тенденціях, які були породжені чи спровоковані великою війною. Але особливо цікавою є така думка: війна не зупинилася у 1918 р., 1920–30-ті роки також були фактично часом безперервних воєн. Один з розділів книги А. Граціозі називається «Дія друга. Війна під час миру. 1923–1939 рр.». Від автора дістається усім диктатурам Європи, у тому числі СРСР: «...Радянський Союз був результатом вдалої спроби відтворити [...] квазіімперію на російській основі, хоча й у менших, порівняно з царською імперією, масштабах [...] СРСР зберіг, нехай в оновленій формі, деякі властивості старої імперії, котра, завойовуючи різні народи, мусила їх контролювати і придушувати, але також застосовувати до них позанаціональні критерії, аби не ставити під загрозу виживання імперії»[12].

Саме цій парадоксальній ситуації – фактична війна при офіційно пропагованій політиці замирення і стабільності – присвячена головна частина цієї статті. Але для створення відповідного контексту необхідно спочатку дати загальний хронологічний огляд, який нагадає, що московські, а потім російські, а потім так звані совєтські війська вторгалися на українські землі не для самозахисту; вони були тут чужими, непрошеними і несли тільки лихо.

Рахунок ворожим завойовницьким руйнівним діям північного сусіда на наших землях починаємо з відверто цинічної руйнівної операції володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського 1169 року, в результаті якого Київ був пограбований і поруйнований. Ці дії онука Володимира Мономаха 1169 року були мало схожі на традиційну міжкнязівську династичну усобицю. Одночасно вони мало відрізнялися від тогочасних половецьких грабіжницьких набігів і від пізнішого погрому, вчиненого ханом Батиєм у грудні 1240 року.

Першим з українських істориків на це звернув увагу Михайло Грушевський. Його традицію продовжили Наталія Полонська-Василенко, Іван Рибалка, Сергій Плохій. Навпаки, Орест Субтельний, Павло Магочій, Андреас Каппелер в дусі академічної обережності і вченої відстороненості утримуються від оцінок і все зводять до традиційної удільної колотнечі.

Отже, М. Грушевський у другому томі «Історії України-Русі» розглядає погром 1169 року з

[9] Росія–Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: «Астон», 2022.

[10] Росія–Україна: зради, союзи, війни. С. 784.

[11] Володимир В'ятрович. Наша столітня війна: sensitive content. *Історична правда*. 2024. 17 лютого. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2023/02/23/162423/

[12] Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 290.

перспективи широких державних задумів сина Юрія Долгорукого і онука Володимира Мономаха: Андрій Боголюбський став «самовластьцем» у своїй землі, зробив Володимир своєю столицею, всіляко його розбудовував. Аби усунути впливи київської митрополії, зосередився на заснуванні окремої митрополії у себе, і хоч йому це не вдалося, своїх єпископів тримав твердо – «утворилась сильна, автократична власть». З цих позицій він і дивися на Київ: «Досі робилося так, що князь – претендент на першість добивався київського стола. Андрій же намірився своє князівство зробити центром руської системи… і Андрій вирішує знищити, понизити Київ і передати його своїм підручним другорядним князям. І це не була випадковість чи особиста примха: його брат і спадкоємець продовжив цю політику – понижати Київ і за його рахунок підвищуватися»[13].

Далі історик описує картину погрому Києва. Розуміючи, що не зможе перевершити враження, зафіксоване сучасником, він просто цитує літопис. Зробимо і ми це, зацитуємо зі спеціалізованого видання «Літопис Руський»:

«Тої ж зими послав Андрій [Юрійович] сина свого Мстислава з полками своїми із Суздаля на київського князя на Мстислава на Ізяславича, – з ростовцями, і з володимирцями, і з суздальцями, і інших князів [послав] одинадцять…

Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, – і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але бог молитвами святої богородиці оберіг його од такої біди.

І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанніїї…»[14].

М. Грушевський тільки додає узагальнення: «Не раз брали Київ перед тим, але його брали досі претенденти, щоб цю столицю Русі собі присвоїти… тепер його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати»[15].

Наталія Полонська-Василенко також вбачає в цьому погромі символічність: «Розгром Києва в 1169 році поклав межу в історії України, став початком появи нового міцного осередку – Володимира Суздальського, «великоросійського», який вступив у змагання за першенство з Україною.

Не переходячи до Києва, Андрей старався підкорити своїй владі Україну, але зустрів відсіч з боку українських князів, які перед лицем нового ворога гостро відчули свою окремішність від Суздальців…»[16].

Сергій Плохій, добре обізнаний з технологіями багатьох владних систем світу, тонко підмічає ознаки розбудови Андрієм Боголюбським своєї (поки що невеликої) імперії. На відміну від свого батька Юрія Долгорукого, який досяг своєї мрії: захопити Київ і померти у ньому, – він переніс столицю свого князівства з Суздаля до Володимира та зробив усе можливе, щоб перетворити його на «Київ на Клязьмі». У свій час, пограбувавши Вишгород, він узяв із собою місцеву ікону Божої матері (Богородиці), яка згодом здобула популярність як Володимирська Божа матір. Переміщення церковної реліквії з Київської землі до Володимира С. Плохій інтерпретує як метафору перенесення Боголюбським символічної влади столиці Русі з півдня на північ. «Символізм почався з ікони, але не закінчився нею», – саркастично зауважує історик. Андрій, який ніколи не розглядав своє князівство як частину Руської землі, робить спробу заснувати власну митрополію, розгортає будівництво Золотоверхого Успенського собору, дуже схожого на Золотоверхий собор Святого Михайла в Києві, здійснює побудову Золотих воріт – все це вказує на амбіції володимирського князя[17].

Читач може не сумніватися: автор цього хронологічного екскурсу знайомий із зауваженням відомого американського історика, щирого симпатика України, президента Міжнародної асоціації україністів у 2002–2005 рр. Марка фон Хагена щодо 1169 року: «For the failed history of Ukrainian statehood, the key moments of national defeat begin with Prince Andrei Bogoliubskii's sacking of Kiev in 1169 and include Russian and Polish invasions, and a host of failed insurrections»[18].

[13] Грушевський М. Історія України-Русі. Т. ІІ. Київ: Наукова думка, 1992. С. 192–193.

[14] Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 294–295.

[15] Грушевський М. Історія України-Русі. Т. ІІ. С. 197.

[16] Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ: Либідь, 1995. С. 177–178.

[17] Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. С. 76–77.

[18] Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. Vol. 54. No. 3 (Autumn, 1995). P. 665.

Тільки ж у цій цитованій виразно дискусійній статті американський історик виступає як політолог, а не як дослідник: він лише повідомляє своє ставлення до історіософії класиків української історіографії.

Змінилися історичні епохи, але незмінним залишився характер дій московської держави. Події періоду, коли на історичну арену виходить відокремлена від Золотої Орди Московія, Віктор Брехуненко називає «Експансія Московської держави на українські землі у XV–XVI ст.: війни за "київську спадщину"».

Класикою українсько-російського протистояння є Конотопський погром царського війська 1659 року. Однак рефлексія на цю подію мала довгу перерву, протягом якої у масовій пам'яті старанно затиралися навіть сліди від цієї шокуючої сторінки історії двох слов'янських народів. Перший том двотомної «Історії Української РСР» (Київ, 1967), за яким нинішньому старшому поколінню істориків у студентські роки довелося готуватися до екзаменів, події від смерті Б.Хмельницького до Андрусівського миру подає в розділі під назвою «Класова боротьба на Україні в 50–60-х роках XVII ст. Продовження війни проти шляхетської Польщі». І жодної згадки про Конотоп! Про Гадяцьку угоду є, про полтавський погром Пушкаря і Барабаша є, про прихід московських воєвод є, а про головне – повна мовчанка…[19].

А ось про Андрія Боголюбського автори цього офіціозного видання не змовчали. Отже:

«Українські буржуазні націоналісти намагаються всіляко протиставити і розірвати історію південно-західних і північно-східних руських земель. Перекручуючи історію, вони твердять, нібито сутичка владимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського і київського князя Мстислава Ізяславича була проявом суперечностей між українською і великоруською народностями. Насправді ж ця сутичка була феодальною війною між князями однієї древньоруської народності»[20]. Дуже хитро скомпонований дискурс. Нібито й правильно: це було зіткнення князів, а не народів. Але ж це були князі, які зовсім по-різному дивилися на Київ: один – як на отчий стіл, столицю свого народу, а інший – як на чужу землю.

На початку XX ст., ще до компартійної зачистки української історії, М. Грушевський у своїй «Ілюстрованій історії України» події 1659 року впевнено кваліфікував як московську загарбницьку війну: «Москва навпаки з смерті Хмельницького хотіла скористати, щоб поширити свої впливи і власть на Україні взяти в свої руки збирання доходів, поставити воєводів в інших українських городах (досі воєводи були тільки в Києві) і скасувати церковну незалежність України… Виговський скільки міг ішов під лад Москві… За свою покірність сподівався від московського правительства, що воно його підтримає… але ці його надії не сповнилися.

Війна почалася…. Московське військо почало підбивати собі сіверську Україну і обложило полковника Гуляницького в Конотопі. Виговський же діждався татар і з ордою рушив під Конотоп…. Стався погром небувалий: нищено ціле військо московське, двох московських воєвод попало в неволю. Трубецькой покинув Конотоп і подався скоріше з України»[21].

Дмитро Дорошенко теж безпомилково і впевнено кваліфікує події 1659 року як загарбницьку війну: «Звістка про заключення Гадяцького договору була немов гаслом до початку одвертої війни між Україною й Москвою… Ранньою весною 1659 року більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського вирушила з Путивля на завоювання України, руйнуючи й нищучи все на своїй дорозі вогнем і мечем»[22].

Наталя Яковенко, описуючи події під Конотопом, називає їх «Конотопська війна», яка почалася тим, що московська армія у квітні 1659 р. «перейшла український кордон»[23].

Вся жорстокість російської воєнщини виявилася в подіях Північної війни. М. Грушевський в «Ілюстрованій історії України» показує, що тут московська влада постає як хижа і безжальна щодо України: «…Зараз же московське військо обложило Батурин, здобуло його… страшно розправилося з людністю – людей порізало, місто зруйнувало до решти, начальників віддало на страшні муки… Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепи… На Січ послано московські війська й здобуто її… немилосердно покарано…»[24].

[19] Історія Української РСР. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1967. С. 246–249.

[20] Там само. С. 88–89.

[21] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1990. С. 327, 331.

[22] Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Том II. Видання друге. Київ: Глобус, 1992. С. 59–60.

[23] Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. С. 248.

[24] Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1990. 327, 331, 381, 383.

Наталя Яковенко, яка послідовно затавровує усі прояви жостокостей в минулій історії, малює ще більш моторошну картину: «...Московське військо вступило в місто і раптовим ударом перебило козацьку залогу Чечеля й німця Кенігсена, керівників оборони. Після цього вояки взялися за беззбройних городян: за один день було винищено близько 6 тис. батуринців (за іншими даними – до 15 тис.), у тому числі жінок і дітей. Трупи нещасних жертв каральної акції вкривали вулиці, а понівечені тіла узятих в полон козаків прив'язували до дошок і кидали в р. Сейм, аби, пливучи, вони наводили жах на усіх, хто наміриться підтримати Мазепу. Події в Батурині стали ніби прелюдією до терору, який охопив Україну»[25].

Нагадують українські історики і про зруйнування Чортомлицької Січі у 1709 році. Д. Дорошенко: «При здобутті Січі й Переволочної повторилися й страхіття Батурина: всіх козаків і загалом усе населення, яке попало в руки москалів, москалі замордували найбільш варварським способом»[26]. Н. Яковенко: «На початку травня на бунтівну Січ рушив 2-тисячний полк Яковлєва. Спускаючись по Дніпру, Яковлєв спершу спалив козацьке містечко Келеберду, далі вирізав близько 3 тис. мешканців запорозької фортечки Переволочна, розташованої нижче впадіння Ворскли у Дніпро, і спалив річкову флотилію січовиків, що стояла тут же на переправі. Після цього, 25 травня, завдяки зрадницькому посередництву компанійського полковника Гната Галагана, який царським словом обіцяв недоторканність Січі, Яковлєв без бою оволодів і самими січовими укріпленнями. У полон потрапило 300 запорожців, котрих було наказано тут же по достойности казнить»[27].

Ще один злочин російської воєнщини імперських часів – зруйнування Підпільненської Січі 1775 року. Д. Дорошенко нагадує, що до цієї акції були залучені колосальні сили регулярної армії: «Армія під командуванням генерала Текелія силою 66 000 людей при 50 гарматах рушила несподівано на Січ, тимчасом як 20 000-ний корпус під командою князя Прозоровського вирушив га лівобережні запорозькі паланки... Текелій велів зруйнувати Січ і заарештував запорозьку старшину»[28].

А що ж «Історія Української РСР» 1967-го року видання (спеціально приуроченого до 50-річчя «Великого Жовтня»)? Про зруйнування Січі вона повідомляє у параграфі, названому «Визволення Чорноморського узбережжя. Заселення Південної України»...[29].

«Історія Русів», яку Олександр Оглоблин назвав Декларацією прав українського народу[30], дає приклад прямого погляду на речі. «Вся історія українсько-московських взаємин XVII–XVIII ст., подана в "Історії Русів", – зауважив Оглоблин щодо змісту літопису, – це страшна картина московської зради, визиску, гноблення й терору...».

Звернемося й ми до цього класичного твору нашого літописання і нагадаємо, якими очима інтелектуал кінця XVIII ст. дивився на Москву. Наприклад, в уявній геополітичній дискусії Б.Хмельницького з кримським ханом звучить думка автора про українців як про народ, який «з найдавніших давен був у землі своїй самостійним і самодержавним, під управлінням власних князів своїх».

Одночасно літописець показує, що Московська держава існує в стані безперервних воєн. Цю думку автор літопису подає від імені кримського хана: «Війни ж з Московією суть неминучі і безконечні для всіх народів, бо, хоч вона недавно вийшла з-під влади татарської єдино через міжусобиці татарські, яким і тепер є данниця, хоч у ній сливе всі урядники й народ неписьменні і численністю різновірств та химерних мольбищ подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів, хоч, кажу, як невігластво і грубіянство пригадати слід причепливість їх за самі дрібниці та вигадки, за які вони вели безглузду й довголітню чвару й війну з шведами та поляками...»[31].

Також автор передає враження від досвіду перших 15 років перебування козацької України «під високою государевою рукою»: «Козаки запорозькі... дуже невдоволені були із злучення їх з Росією, а паче з поводження із їх військами; а подано до того причини, здається, зовсім незначні, хоч подіяли вони сильно на уми народні. Бувши козаки тії в походах ураз із стрільцями та сагайдачниками російськими, терпіли вони од тих солдатів часті й дошкульні насмішки за те, що голять свої голови. Солдати тії, бувши ще тоді в сірячинах

[25] Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. С. 275.

[26] Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II. Видання друге. Київ: Глобус, 1992. С. 153.

[27] Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. С. 277.

[28] Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Том II. Видання друге. Київ: Глобус, 1992. С. 237–238.

[29] Історія Української РСР. Т. 1. Київ: «Наукова думка», 1967. С. 337–341.

[30] Історія Русів / Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Нью-Йорк: Видавництво «Вісник» ООЧСУ, 1956. С. XXV. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1745/file.pdf

[31] Там само. С. 182–183.

та в личаних постолах, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі назвиська, як от: полячишки, татаришки і так далі. За тим дивним звичаєм взивали вони козаків чубами та хохлами[32], а іноді й дурними хохлами[32], а ті сердилися за те, аж пінилися, заводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали повсякчасною до них огидою»[33]. Автор «Історії Русів» наприкінці XVIII ст. розпізнав цю імперсько-дикунську великоруську рису: це народ, який сам покірно терпить кріпосне рабство і сам же радий гнобити інших.

Незбагненно, але факт: ми живемо по сусідству з народом, який живе війною, який поза війною сам не свій, ментальність якого замішана на зневазі, зверхності і агресії. Це – його ментальна метафізика.

Відомий поет і художник, співець і душа Криму Максиміліан Волошин називав росіян варварами, ордою: «...В XVIII веке Дикое Поле затопляет Крым новой волной варваров. На этот раз это более серьезно и длительно, так как эти варвары – русские... За все время своей истории Крым, вероятно, не переживал ни разу такого запустения, как во времена Екатерининского завоевания...»[34].

Від знищення Січі і до розвалу Російської імперії у 1917 році вдавалося тримати Україну у покорі «штатними» засобами. Але українці намірилися створити власну державу, і довелося завойовувати її заново. Імперія розсипалася, але «великий російський народ» залишився... Знадобилося цілих три війни 1917–1920 років, щоб знову завоювати Україну.

Орест Субтельний у своїй знаковій книзі «Україна. Історія» нагадує, що російські більшовики зазнали повної невдачі на грудневих виборах до Всеросійських Установчих Зборів, а також на Всеукраїнському з'їзді Рад (саме рад, а не совєтів! – С. Л.), який вони самі скликали 17 грудня 1917 р. в Києві й який сподівалися поставити під свій цілковитий контроль[35]. Тоді вони оголосили Центральну Раду як «ворога народу» й проголосили створення Радянської Української Республіки. Одночасно на Україну з Росії почали наступ більшовицькі війська. Загальна чисельність військ, які в грудні 1917 – січні 1918 р. прибули з Росії і перебували в розпорядженні Антонова-Овсієнка, становила приблизно 60 тис. чол. Протягом наступних трьох років у запеклій і безжальній війні, що супроводжувалася масовим терором і звірствами, зчепилися численні претенденти на владу в Україні і в усій колишній імперії, зброєю вирішуючи, хто і яка форма правління заступить старий устрій[36].

Владислав Верстюк називає справжні геополітичні цілі цієї війни, прикриті ідеологічними гаслами: «Перебіг революції в Україні був пронизаний і травмований російською агресією, яка змінила її перебіг, не дала можливості зміцнитися національним державним інституціям»[37]. Одночасно він відтворює атмосферу відвертої ненависті, яка супроводжувала захоплення столиці Української Народної Республіки: «Український уряд 26 січня вимушено залишив Київ, який упродовж п'яти днів росіяни обстрілювали з важких гармат. Артилерійські обстріли призвели до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури. Захопивши Київ, М.Муравйов влаштував у місті жахливу різанину. Вбивали офіцерів і юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд і розмовляв українською мовою. За неповними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло від 2 500 до 5 000 жителів міста[38].

Але на цей раз більшовики затрималися не надовго: над Києвом встановили контроль австро-німецьке військове командування. Цей момент залишив показовий зліпок психології «русского мира» періоду розпаду старої імперії. Випуск газети «Киевлянин» від 25 лютого (10 березня) 1918 р. передає складну суміш ненависті до більшовиків, зневаги до української громади, антисемітизму і безсилого відчаю, але з повагою до австро-німецьких армійських сил. Оголошуючи про припинення газети, її редактор і власник В.Шульгін у прощальному зверненні заявляє, що він представляє «ту часть русского общества, от имени которой мы позволяем себе говорить»... В цьому ж номері поміщена розлога емоційна стаття «Побежденные», написана дру-

[32] В оригіналі – «безмозглыми хохлами». Див.: Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, архіепископа бѣлорускаго. Москва: Въ университетской типографіи, 1846. С. 19. URL: https://dlib.kiev.ua/items/show/189#?c=0&m=0&s=0&cv=0

[33] Історія Русів. Нью-Йорк, 1956. С. 196.

[34] Волошин Максимилиан. Культура, искусство, памятники Крыма. *Коктебельские берега: Стихи, рисунки, акварели, статьи*. Симферополь: Таврия, 1990. С. 215, 219.

[35] Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 305.

[36] Там само. С. 310.

[37] Верстюк В. Більшовицька Росія проти України: плани, тактика, дії (1917–1921). *Росія–Україна: зради, союзи, війни* / відп. ред. М. Литвин. Львів: «Астон», 2022. С. 280.

[38] Там само. С. 268.

жиною Шульгіна під псевдо «Алексей Ежов». Це істерична рефлексія на низку подій – проголошення незалежності УНР (12 січня), захоплення Києва більшовицьким поплічником Муравйовим (26 січня), Брестський мир (9 лютого – УНР, 3 березня – більшовицька Росія) і наступ окупаційних австро-німецьких сил. Розбираючи «причины гибели России», авторка в порубіжному екзистенційному стані розпачу в поєднанні з ненавистю і зарозумілістю, видає сутність «російської душі»: «Случилось это только потому, что психология войны в русском народе была подменена психологией мира». Те, що іншим народам благо, «русскому миру» – погибель: «Зовите себя, безвольные, хладнокровные, равнодушные, легкомысленные, ничтожные рабы – украинцами, австрийцами, германцами, общечеловеками, кем и как хотите, но не касайтесь русской могилы.

Над ней да будет тишина, покой, да не будет суеты людской сутолоки, но вечная память»[39].

Але порятунок «русскому обществу» київських обивателів прийшов від Червоної армії. Як пояснює Орест Субтельний, «...Остаточну перемогу більшовицької влади на Україні забезпечило не що інше, як збройна сила Радянської Росії. До осені 1919 р. у Червоній армії було 1,5 млн солдатів, а весною 1920 р. – майже 3,5 млн під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів, змушених служити у більшовицькому війську»[40].

13 листопада ВЦВК РСФСР денонсував Брестський мирний договір і оголосив, що не визнає Україну незалежною державою. «Совєтська армія України» наприкінці 1918 р. розгорнула наступ на Харків. На стурбовану телеграму голови уряду УНР В. Чехівського до наркома закордонних справ совєтської Росії В. Чичеріна про те, що роблять російські війська на території УНР, нарком відповів, що жодних російських військ в Україні нема, а є війська Тимчасового робітничо-селянського уряду України. «Насправді нарком продемонстрував ще один приклад революційного лицемірства і політичної демагогії», – пояснює історик[41].

Наприкінці 1919 р. більшовики утретє вдерлися до України і встановили тут режим, який не відрізнявся від совєтської практики 1919 р. Українці чинили опір окупантам, однак їм не вистачило зовнішньої підтримки. Але треба було ще два роки завзятої боротьби, аби Україну остаточно загарбали більшовики[42].

Про перебування 1-ї Кінної армії Будьонного у 1920 р. на території України в історичній літературі говориться максимально стисло: після карального походу на Північний Кавказ 1-а кінна в ході напруженого 1200-кілометрового маршу від Майкопа до Умані, що тривав 52 дні, вела бойові дії з частинами армії УНР і сутички з махновцями, просуваючись широким фронтом територією України... Але необхідно уточнити: за короткий час будьонновці встигли залишити кривавий слід на Маріупольщині, Херсонщині і Одещині. Навіть більшовицькі комісари, які вже почали тут розгортали «нову владу», від дій «червоної кавалерії» отетеріли. По свіжих слідах «легендарного рейду» кінних червоноармійців «Замидначподонбас» (заместитель начальника идеологического отдела Политотдела Донбасса) доповідав Донецькому губернському партійному комітету в Луганську про стан речей у Таганрозькому, Маріупольському і Гришинському повітах: «...Красная кавалерия уже проследовала, предполагаемая работа по выкачке хлеба с помощью воинских частей состояться не может. Настроение населения Гришинского района махновское...»[43]. Тобто: будьонновці все спустошили, розізлили місцеве населення, так що після них навіть загартовані комісари продзагонів залишилися ні з чим.

У 1920 р. ЦК КП(б)У розсилав членам ЦК і усім губернським партійним комітетам «Сводки» – інформацію про політичну ситуацію на місцях. За цими повідомленнями простежується слід 1-ї Кінної у її русі далі на захід. «Сводка» № 130 від 9 вересня 1920 р. інформує про стан Олександрівського повіту: «...Население жалуется на тяжесть подводной повинности, безобразия проходящих красноармейских частей и отобрание продуктов»[44].

Підтвердження з іншого джерела: «Бюллетень Александровского губернского чрезвычайного совещания» № 2 від 18 грудня 1920 р. повідомляє: «Группы красноармейцев грабят население, производят самочинные реквизиции, насилуют женщин и прочее, что вызывает острую ненависть к Советской власти»[45].

«Сводка» № 10 від 21 грудня 1920 р. в інформації під заголовком «Из жизни Волынской организации» повідомляє: «Отношение села к Советской

[39] Киевлянин. 1918. 25 февраля (10 марта). № 16.
[40] Субтельний О. Україна. Історія. С. 329.
[41] Верстюк В. Більшовицька Росія проти України. С. 271–273.
[42] Там само. С. 279.
[43] Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. П-1. Спр. 195. Арк. 75.
[44] ДАДО. Ф. П-1. Спр. 179. Арк. 176.
[45] Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. П-6638. Спр. 1. Арк. 23 зв.

власти резко ухудшилось вследствие поведения красноармейских частей. Красноармейцы не считаются с местной властью, берут силой и часто отбирают последнее у бедняка...»[46].

Але й після офіційного проголошення «переходу до мирного будівництва» українському селянству доводилося жити у режимі безперервної війни. По-справжньому і повністю мирних воно мало тільки три роки: 1924-й, 1925-й і 1926-й, та й ті не були вільними від привидів війни – світової чи класової, зовнішньої чи внутрішньої.

Режим вів педантичний облік власних втрат. Так, На засіданні бюро Олександрівського губернського комітету КП(б)У 30 травня 1921 р. «предгубисполкома тов. Пахомов» доповідав про стан «продроботи», яка зводилася до «викачки хліба». Відзначивши, що в цьому плані Олександрівський і Гуляйпільський повіти є безнадійними, він зосередився на інформації щодо «мобілізацій на профроботи» у інших повітах:

«Б. Токмак: Мобилизировано членов КПУ из 70 – 63, членов профсоюза более 100 человек; из них зарублено бандитами 23 тов., остальные разбежались.

Бердянск: Мобилизировано членов профсоюза 146 тт., из них убито бандитами 123 тт., остальные разбежались.

Мелитопольский уезд: на работу мобилизированы почти все товарищи, независимо от занимаемых должностей, за исключением секретарей укома...»[47].

За повідомленням Олександрівського губкома, в Гаврилівській волості Гуляйпільського повіту 16 червня 1921 р. під час сільського сходу на очах народу було розстріляно двох заручників «за несвоевременный снос оружия и контрибуции». Контрибуція була виконана: 33 голів «рогатої худоби». Також здано 58 гвинтівок, 14 обрізів, 7 револьверів і 1335 набоїв[48].

Те ж саме діялося на Одещині. «Сводка» ЦК № 32 від 7 лютого 1921 р. повідомляє: «В конце ноября [1920] в 16 черных (!) волостях [Балтского] уезда были мобилизированы все члены незаможей, до 80 % советских служащих и 40 % членов профсоюзов, для обеспечения разверстки были взяты заложники. В результате принятых мер разверстка стала выполняться чрезвычайно интенсивно, в особенности там, где были воинские отряды»[49].

За селянський хліб велася справжня війна із залучення регулярних армійських частин. Майже одночасно з «Законом про землю» (травень 1920 р.) Україна отримала закон про хлібну розверстку.

Командуючий Київським військовим округом Й. Якір у грудні 1921 р. доповідав уряду про виділення «на продроботу» цілих польових частин: «по Волинській губернії – 800 штиків, по Подільській – окрім штиків ще до 24 ескадронів, Київській – понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській – 2 тис. штиків, Кременчуцькій – 200 штиків»[50]. Уповноважений Реввійськради РСФРР в Україні М. Фрунзе у березні 1922 р. доповідав харківським властям про ситуацію в Балтському повіті: «Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім. На цьому грунті був уже ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей»[51].

Згідно з постановою Ради Праці і Оборони від 12 серпня 1921 р. волості і села, які виявляли ознаки впертості щодо виконання продподатку, отримували на постій військові частини, яких треба було утримувати аж до виконання податку: «від самого селянства залежить строк стоянки військових частин і їх утримання за рахунок населення»[52].

Примара війни постійно носилася в повітрі і в наступні, «мирні» роки. Пропагандистські кампанії, побудовані чи то на чеканні світової революції, чи то на пророкуванні «загострення міжімперіалістичних протиріч», чи то на ідеї «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні», незмінно були пронизані чеканням війни. Пожвавлення мілітаристської риторики, тиражоване газетами і мітинговими заходами, сіяло тиху паніку: селяни про всяк випадок запасалися сіллю, милом, гасом і сірниками.

Про те, чим жило українське пореволюційне село, про що думало і говорило, можна дізнатися із селянських листів до редакцій газет. І досі у фондах ЦДАВО України зберігаються тисячі дописів читачів «Радянського села», написані у 1926–1933 рр.[53] Всі найцінніші листи тоді ж були відібрані, передруковані і систематизовані у спеціальні редакційні огляди – своєрідні бюлетені. Останні під назвою «Про що пишуть сількори» розсилалися по найважливіших інстанціях держа-

[46] ДАДО. Ф. П-1. Спр. 179. Арк. 226.
[47] ДАЗО. Ф. П-6638. Спр. 10. Арк. 26.
[48] ДАЗО. Ф. П-6638. Спр. 3. Арк. 105.
[49] ДАЗО. Ф. П-47. Спр. 1. Арк. 7.
[50] Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 60.
[51] Там само. С. 106.
[52] Там само. Київ, 1993. С. 32.
[53] Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1, 8, 9, 20.

ви для врахування при розробці політики на селі. Традиційними рубриками в оглядах листів були: «Політичний стан села», «Національна ворожнеча», «Революційна законність», «Низовий апарат (сільради)», «Стан КНС та робота серед бідноти», «Кредитування», «Землеустрій», «Боротьба за землю», «Колективізація», «Машинізація сільського господарства», «Податок», «Освіта», «Побут», «Релігія – попи», «Лікарні».

Також були розділи «Чутки про війну», «Настрої селянства в зв'язку з загрозою війни».

Велика хвиля чуток про війну пройшла восени 1926 р., і знову піднялася рівно через рік: «Раніш як усім відомо, балакали про війну, а це трохи притихли, але не надовго… У нашому селі зараз балакають, що будь-то Радянський Союз замирив із Польщею на 5 років, і дають їм багато хліба із України. За Сако і Ванцеті американський уряд оголосив війну усьому пролетаріату, а темні люди таку торосію пустили, що мовляв Америка об'явила війну нам, хоча свідомі й роз'яснюють їм, але дехто ще й лає, каже дурний наш і комсомол, і всі, бо вже чогось і аероплани літають, а вони й не хочуть казати нам».

«…Кажуть, що війна на весну обов'язково буде. Цього року [війни] не було через те, що «загодили»: узялися Англії заплатити хлібом, скотиною, салом, м'ясом… Ходять такі чутки не тільки в нашому селі. Бував я у сусідніх селах Богуславщини (Шупики, Туники, Карандинці) й там те ж саме чував» (кінець 1927 р.).

Такі ж тривоги ходили і в липні 1928 р.:

«Війна, війна, кричали цілі два дні наші селяни і сунули до кооперативу за бакалієм. КНС в цім брав активну участь. За два дні пощастило розпродати пудів із сотню соли, гасу пудів 10–15 та стільки ж мила, бо хто брав, то не менш як 2–3 пуда соли, $^1/_2$ пуда гасу, щоб хватило на всю війну. Всі плачуть, а тут тобі як телеграфом: «Уже на Великім Бобрику поляки. Бобрик уже забрали. Прямо на Михайлівку наступають». Всякий не знає, що йому робить, чи тікати, чи залишатись у полоні поляків. Страх і сум панував у селі цілих два дні, бо поляки вже недалеко були, за 12 верст. Так насилу пережили ці два дні, що от-от поляки уже скоро увійдуть у Михайлівку без ніякого бою».

Ознаки війни селяни вираховували за непрямими ознаками, «вичисленнями»:

«…Кажуть: О, вже й хліба не випускають, хотять на Москву одправляти. Кажуть, що з млинів будуть забирати машини та вивозити в Росію. Хтять ограбити Україну поки поляки прийдуть».

«Кажуть, що Росія хоче вивезти все дороге з України, а її саму віддать на поталу полякам».

«Зараз на селі ходять чутки, що фабрики роблять усі на червону армію, бо скоро война буде, а голий ніхто воювати не йтиме».

«…Майже всі селяни говорять про війну. Дехто бачив, як поїздом везли солдатів, а хтось прибрехав що по Фастівської колії вже везли поранених. Чистісінька війна».

«…Ні з цього ні з того наш млин став відмовляти селянам молоти муку на-біло, як от 70–60 %. Ця звістка пронеслася по всій окрузі і стали погані чутки ходити. Це, кажуть, мабуть вже війна буде та хочуть хліб забирати».

Цікаво, що розмови про війну велися як про доконаний факт: «у газеті читали», «знайомий казав», «родичі з-над кордону у листі написали»:

«В селі розповсюджується чутки, що війна зараз уже йде й Пілсудський вже наступає на Україну».

«Ходять балачки, ніби ми живемо тільки до 1927 року. А в 1927 році буде велика війна, така що мало хто живий останеться. Годі багатіти. Треба гуляти…».

«У нас багато балакають нібито проти радянського союзу повстали якісь козаки і давно вже воюють. Другі кажуть, ніби буржуазні країни між собою поділили кому яка частина буде Радянського союзу і от з усіх боків на нас нападуть».

«В нас давненько гомонять, що ніби Польща вже коло Київа. Англія тоже ворушиться».

«…Кажуть, що Англія вже приступила воювати, а Польща готується. Одному селянинові прийшов лист од родича, що до Руминського кордону стягаються радянські війська і от-от видно буде війна».

«У нас [с. Новогригорівка на Дніпропетровщині] кажуть, що вже війна 4 дні йде і ніби в селі Миколаївці стоїть Махно й збирається приїхати до нас в село, щоб декого побити».

З інформації про можливу війну робилися різні висновки. У багатьох це викликало розпач і апатію. Була й готовність знову, як колись, взятися до зброї. Але занадто часто категорично висловлювалась неготовність воювати за компартійну владу:

«…А Петровський каже, коли на випадок війни з капіталістами, то стоїмо всі як один у защиту. А спитать Петровського, хоч одному він помилував продналог, хоч одного селянина вилічив на свої гроші, чи хоч одного на курорти отправив на казенний счет. То цего ні. А як нам ставать усім на защиту, то тут вийде так, як кажуть: як хорта годують, так він зайці лове. То так вийде і [з] селя-

нами на випадок війни. Як їх січас задовольнять, то вони будуть защищать власть».

«Коли приїжджає представник від району, то він балака, балака, а далі й питається. То як же громадяне, підем на охорону самих себе од буржуазії. Та підем, кажуть селяни похнюпивши ніс… Пишіть протокол, що підем. Слово підем було чути у помешканні сільради, а як вийшли із сільради, оглянулись, кругом усі свої, то я чую, селяни кажуть так: партія як ублаготворена, то хай іде та й воює, а то щоб я пішов, швидше дух з мене вийде. Вони, каже, барствують, а ми пригнічені, а на войну щоб разом іти. Ні, цього не буде».

«Читаєш по ріжних газетах про переведення тижня оборони. Розповсюдження квитків між населенням «Наша відповідь Чемберлену», утворення ТСО, військових гуртків. Взагалі військовізація провадиться, як кажуть, во всю іванівську. Давай, мов, то нещасні копійки це для оборони «Радянської батьківщини». Тут я б сказав, що це оці трудящі копійки йдуть не на захист Радянської влади, а на захист дуже маленької кучки, яка складається з таких же самих твердолобих, як і Чемберлен, які складаються з Петровських, Рикових, Чубарових, Сталіних, Ворошілових і т. и., які, кажуть, мають революційну заслугу… Так що немає кого захищати. Війни не потрібно».

Безпартійні селянські конференції 1924–1926 років можна розглядати як рупор селянських прагнень, свідчення настроїв. Більшість виступів, реплік, запитань від селян стосувалася нейтральних у політичному розумінні, «загальнолюдських», «робочих» тем: землевпорядження, ціни на хліб і промислові вироби, порядок нарахування сільськогосподарського податку, оренда землі, переселення, самооподаткування, порядок отримання патентів на заняття промислами, інститут сільських виконавців, критерії визначення куркуля. Серед блоку «міжнародних» питань в цілому переважали прагматичні і серйозні, актуальні питання: щодо долі зовнішніх царських боргів, щодо наміру уряду взяти зовнішні запозичення, щодо перспектив розвитку зовнішньої торгівлі. Але одне питання виділяється своєю простою щирістю і практичною безпосередністю і затаєною напруженістю; воно – коротке як постріл у довгих рядах реєстру запитань від делегатів конференцій, складеного партійними чиновниками в порядку звітності: «Буде війна чи ні»[54].

Своєрідним літописом епохи є усна народна поетична творчість. Її зразки найповніше представлені у фондах Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології НАН України. Зрозуміло, що своє бачення народ у цих творах передав не лише загальніше, але й імпульсивніше. Однією з незмінних тем пісень, частівок, приказок, переказів є роздратування зайдами, непрошеними гостями, ласими поживитися чужим коштом. Саме в такій тональності нерідко в народній уяві постає влада, яка прийшла з Росії. У пісні, записаній П.Ковбасюком у середині 20-х років на Полтавщині, відбиті події 1918–1920 рр.:

Сидить мужик, обідає,
У вікно поглядає,
У вікно поглядає,
Чи кацапа немає.

То кацап як прийде,
То й цю решту забере,
Ти, кацап, ледащуга,
Волоцюга, ти п'янига.
То ти звик чуже брать
Та нікому не давать,
Годі тобі воювать,
Йди додому горювать.

Отакий вже світ начався,
Що й не думай багатіть,
Із усього, що зосталось, –
То собака, рябий кіт.[55]

Між 1926 і 1930 рр. (згідно з позначками на папці з матеріалами Етнографічної комісії ВУАН) записаний текст аналогічного українського «антигімну», названого дописувачем «Пісня українського люду (зібрана мною з балачок населення)»[56]. З її тринадцяти куплетів найвиразніші такі:

Україно, моя мати, як же тобі больно,
Що тільки на словах ти живеш і вольно.
А на ділі то не так! Усі тебе тягнуть,
А як витягнуть всі жили, то косо поглянуть.

А російський соловей тільки защебече,
А український люд підставляє плечі…
Як російський попугай тільки що іскаже,
А український люд без подушки ляже…

Отака твоя доля, мати Україна!
Поцарапана вся морда і побита спина.

[54] ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 2.

[55] Архів Інституту мистецтвознавства і фольклористики НАН України (Архів ІМФЕ). Ф. 1–5. Спр. 418. Арк. 1–5.

[56] Архів ІМФЕ. Ф. 1–7. Спр. 866. Арк. 12.

Да за твою все ласку ти і получаєш,
Да де б що не трапилось, а ти отвічаєш…

А коли настане час, коли стрепенешся,
Ізлякається твій ворог, а ти засмієшся.
А пора уже лякати, да не так лякати,
А щоб не втрапили, й куди од тебе тікати!

Запропоновані вище виклади цілком свідомо виконані в межах так званої «національної парадигми». Отже, необхідно додати деякі пояснення, оскільки від кінця 1980-х років і аж до сьогодні «національна парадигма» українських істориків є об'єктом безапеляційних закидів з боку компактної групи інтелектуалів, об'єднаних переконанням, що вони мають монополію на канони історичного ремесла. Мода перекладати відповідальність за суперечності і викривлення суспільних процесів в Україні на «неправильне» історієписання захопила також істориків[57], які своїми реальними потужними новаторськими дослідженнями подали зразки справжнього прориву в реконструюванні і осмисленні історичного досвіду українського народу.

Концентрованим зразком заперечення «національної парадигми» став колективний проект обгрунтування «транснаціонального» способу написання історії України (2009)[58]. Базовою лексикою учасників проекту є вирази: «націоналізація історії» (the nationalization of history, the nationalization of Ukrainian history), «етнізація історіографії», «націоналізуюча історіографія» (nationalizing and de facto ethnicizing historiographies, national paradigm and nationalizing historiography) і «телеологія». Збірник пронизаний експресією, наповнений риторичними фігурами: «стресова історія», «на початку 1990-х років був «відкритий» голод 1932–33 років» («at the turn of the 1990s the famine of 1932–33 was "discovered," and it became the most prominent feature of national victimology and mythology»), «інтелектуальний гуру», «інтелектуальна витонченість», «ідеологічно віддані історики». Завдяки інтерпретаційній віртуозності авторів він цілком може претендувати на відкриття нового жанру – методологічної публіцистики.

Разом з тим автори не змогли запропонувати своєї виразної концепції. Їхні виступи – це розрізнені сюжети з історії України, ніяк між собою не зв'язані. Керівники проекту, визнаючи, що «немає згоди щодо визначення чи використання терміну "транснаціональний"»[59], тим не менше наполегливо накидують його своїм колегам в Україні. Стаття під назвою «Транснаціональна парадигма історіографії та її потенціал для української історії» закінчується щиросердим зізнанням автора, що «ця стаття не має на меті прописати способи транснаціоналізації вивчення історії України або історії України як предмета. Її головна мета – запровадити нещодавно обговорювані підходи, спрямовані на подолання «методологічного націоналізму», настільки очевидного в Україні та інших європейських країнах…»[60].

І що прикметно: про війну – лише одна строчка в статті Марка фон Хагена: «…Також стало зрозуміло, що для військового історика… Україна була справжньою лабораторією міжнародних і громадянських воєн та інших жорстоких конфліктів, яка обіцяла деякі захоплюючі знахідки»[61]. Зрозуміло, що тема вікової військової агресії Росії проти України зовсім не вкладалася в концепцію книги… Ця тема ретельно обійдена. Справді, співавтори старанно виконали свою роботу – затерти «націоналізовану історію» України.

Однією з найпотужніших і найглибших спроб визначитися з перспективами опрацювання історії України стала нещодавно опублікована книга Сергія Єкельчика «Писати про націю…» (2023). Автор продовжує критику «національної парадигми», але у пом'якшеній формі. Його концепція: не безапеляційне заперечення «національної парадигми», а всемірне оновлення методологічного апарату історичних студій в Україні. Причому, «національну парадигму» в українській історіографії він методологічно пов'язує з домінуванням інструментарію «гранд-нарративу», в той час як «на Заході» цей застарілий, з точки зору автора, дискурс активно «підважується»[62]. Протягом 30 років після розпаду Радянського Союзу українська історіографія становила

[57] Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996; Kravchenko, Volodymyr. Fighting Soviet Myths: The Ukrainian Experience. *Harvard Ukrainian Studies*. 2015–2016. Vol. 34. No.1/4. Pp. 447–484; Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laurus, 2018; Yekelchyk, Serhy. Writing the Nation. The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2023.

[58] A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest; New York: Central European University Press, 2009.

[59] A Laboratory of Transnational History. P. 3.

[60] A Laboratory of Transnational History. P. 105.

[61] A Laboratory of Transnational History. P. 26.

[62] Yekelchyk, Serhy. Writing the Nation. P. 17.

«заплутану суміш старого і нового», і «…ці десятиліття стали свідками піднесення "національної парадигми" в історіографії…», «посткомуністичні українські історики загалом успадкували догматизм… багато з них так і не змогли позбутися певдомарксистської мови…»[63] І з цим не можна не погодитися.

Завдання опанування новими «західними» технологіями автор ставить наполегливо, до цієї вимоги повертається кілька разів, але безсистемно: соціальна історія, історія повсякденності, «регіональна історія», мікроісторія, жіноча історія, ґендерні студії, «історія різних меншин», усна історія, історія культури, нова культурна історія, транснаціональна історія, історична антропологія, культурна антропологія, регіональна історія, «студії пограниччя», «біографічні підходи»[64]. Самі конкретні технології в різних розділах називаються у різній послідовності і в різних поєднаннях, без спроби пояснити, як саме «нові інструменти» знейтралізують «національну парадигму»…

Необхідно також зауважити, що оптимізм щодо «підважування гранд-нарратива» на сьогодні є певним анахронізмом. Якраз сучасні «західні технології» не протиставляють себе гранд-нарративному способу осмислення і подання історичного досвіду. У вступі до колективної монографії під редакцією Марека Тамма і Пітера Берка «Дискусія про нові підходи до історії» (2018) скоріше вбачається очікування можливого занепаду мікротехнологій і чекання повороту до великих текстів: «… Тріумф глобальної перспективи історії не означає втрату локального виміру; навпаки, стає важливим обговорювати локальну і глобальну, мікро- і макроісторію разом, аж до розробки глобальної мікроісторії…»[65]. Стівен Джордан (Stefan Jordan,) у п'ятому виданні свого підручника «Теорія і методологія історичної науки» однозначно говорить про взаємодію, а не суперництво мікро- і макропідходів: «Мікроісторія, – як казав Джованні Леві, – означає не думати про дрібниці, а означає дивитися на дрібниці. У цьому сенсі між мікроісторією та макроісторією немає суперечності, оскільки зображення «малого» не є самоціллю, а завжди відноситься до «великого» водночас»[66].

Поборюючи один міф («націоналістичний»), конструктори «правильного підходу» до історії натомість створюють новий міф – методологічний: віру у всемогутність чудодійних методів, які зможуть виправити ідеологічні крайнощі.

Насправді, якщо говорити про значення здобутків новітньої світової історіографії для українських істориків, то треба зосередитись не на відмові від гранд-нарратива (що справді відбувається), а на поверненні в історію живої людини з її гідністю, сподіваннями, страхами і ілюзіями. Новітня історіографія надихає тим, що створює історію особи, персони, актора, Іншого.

Приймаючи до уваги критику політик пам'яті, наголошуємо на необхідності формування у пересічного українця звички прямо дивитися на речі і бачити очевидне. Дивитися на світ своїми очима. Пам'ятати про війни, щоб унеможливити їхнє повторення. Вивчати війни, щоб бути готовими і здатними захищати життя.

[63] Yekelchyk, Serhy. Writing the Nation. P. 33, 37.

[64] Yekelchyk, Serhy. Writing the Nation. P. 52, 53, 55, 69, 225, 226, 227.

[65] Debating New Approaches to History. Ed. Marek Tamm and Peter Burke. London: Bloomsbury Academic, 2018. P. 2.

[66] Jordan, Stefan. Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft. Stuttgart: Brill Schцningh, 5., aktualisierte Auflage 2021. S. 160.

References

Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022 / Za red. Ye.Holovakhy, S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2022.

Hrushevskyy M. S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002 T. 4. Kn. I.

Yekelchyk Serhy. Writing the Nation. The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2023.

Brekhunenko V., Kovalchuk V., Kovalchuk M. «Bratnia» navala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st. Kyiv, 2016.

Rosiia–Ukraina: zrady, soiuzy, viiny / vidp. red. M.Lytvyn. Lviv: «Aston», 2022.

Volodymyr Viatrovych. Nasha stolitnia viina: sensitive content. Istorychna pravda. 2024. 17 liutoho. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2023/02/23/162423/

Gratsiozi A. Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905–1956 rr. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2005.

Hrushevskyi M. Istoriia Ukrainy-Rusi. T. II. Kyiv: Naukova dumka, 1992.

Litopys ruskyi / Pereklad z davnoruskoi L. Ie. Makhnovtsia. Kyiv: Dnipro, 1989.

Polonska-Vasylenko N. Istoriia Ukrainy. T. 1. Kyiv: Lybid, 1995.

Plokhii S. Brama Yevropy. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2016.

Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? Slavic Review. Vol. 54. No3 (Autumn, 1995). Pp. 658–673.
Istoriia Ukrainskoi RSR. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1967.
Hrushevskyi M. Iliustrovana istoriia Ukrainy. Repryntne vidtvorennia vydannia 1913 roku. Kyiv, 1990.
Doroshenko D. I. Narys istorii Ukrainy. Tom II. Vydannia druhe. Kyiv: Hlobus, 1992.
Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia KhVIII st. Kyiv, 1997.
Istoriia Rusiv / Redaktsiia i vstupna stattia Oleksandra Ohloblyna. Niu-York: Vydavnytstvo «Visnyk» OOChSU, 1956. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1745/file.pdf
Voloshin, Maksimilian. Kul'tura, iskusstvo, pamyatniki Kryma. Koktebel'skie berega: Stihi, risunki, akvareli, stat'i. Simferopol': Tavriya, 1990.
Subtelnyi O. Ukraina. Istoriia. Kyiv: Lybid, 1991.
Verstiuk V. Bilshovytska Rosiia proty Ukrainy: plany, taktyka, dii (1917–1921). Rosiia–Ukraina: zrady, soiuzy, viiny / vidp. red. M. Lytvyn. Lviv: «Aston», 2022.
Kievlyanin. 1918. 25 fevralya (10 marta). № 16.
Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti (DADO).
Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (DAZO).
Hanzha O. I. Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.). Kyiv, 2000.
Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv, 1993.
Arkhiv Instytutu mystetstvoznavstva i folklorystyky NAN Ukrainy (Arkhiv IMFE).
Kravchenko V. V. Narysy z ukrainskoi istoriohrafii epokhy natsionalnoho Vidrodzhennia (druha polovyna XVIII – seredyna XIX st.).
Kravchenko, Volodymyr. Fighting Soviet Myths: The Ukrainian Experience. Harvard Ukrainian Studies. 2015–2016. Vol. 34. No.1/4. Pp. 447–484.
Yekelchyk S. Povsiakdennyi stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny. Kyiv: Laurus, 2018.
A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest; New York: Central European University Press, 2009.
Debating New Approaches to History. Ed. Marek Tamm and Peter Burke. London: Bloomsbury Academic, 2018.
Jordan, Stefan. Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft. Stuttgart: Brill Schцningh, 5., aktualisierte Auflage 2021.